

TYÖTÄ VASTAAN?

RAIJA JULKUNEN

TYÖKESKEINEN ORTODOKSIA

Viime vuosikymmenen selväpiirteisoin, eri maita ja erilaisia sosiaalipolitiikkamalleja samoin kuin EU-tason asiakirjoja yhdistänyt sosiaalipolitiikan muutos oli uuden työkeskeisen ortodoksian muodostuminen (vrt. Jordan 1998). Työllisyysasteen nostaminen, veronmaksajien lisääminen sekä ”sosiaalipoliittisen kuorman keventäminen” näyttävätkin ainoalta mahdollisuudelta jokseenkin nykyisenlaisen julkisen talouden ja sosiaaliturvan säilyttämiseen; tae sekään ei ole.

Työ on tietysti selviö, elämisen välttämättömyys, josta vain jotkut historialliset joutilasluokat on vapautettu.¹ Mutta työ on muutakin kuin taloutta, se on myös osallisuuden ja kansalaisten keskinäisen luottamuksen mekanismi.

”Kadotettuaan uskonsa Jumalaan he uskovat sen sijaan työn hyvää aikaansaaviin voimiin, työn kykyyn tuottaa heille kaikkea pyhää: vaurautta, sosiaalista asemaa, persoonallisuutta, elämän merkityksellisyyttä, demokratiaa, poliittista eheyttä. Sanokaa minulle mikä tahansa moderni arvo ja voin osoittaa, että kaikessa hiljaisuudessa se olettaa pohjakseen osallistumisen palkkatyöhön.” (Ulrich Beck 2000)

Nimenomaan sosiaalidemokraattinen unelma modernista yhteiskunnasta rakentui Ulrich Beckin esittämään tapaan työlle ja sen antamalle täydelle kansalaisuudelle. Tuo ideologia on ollut erityisen ominaista Pohjoismaissa, joissa myös naiset on vedetty työmarkkinakansalaisuuteen ja täystyöllisyyteen sitoutuminen on ollut osa skandinaavista normatiivista perintöä (Kosonen 1998). Ainakin Suomessa on vaikea elää mielekästä ja hyväksytyä elämää työn ulkopuolella.

¹ Artikkelin yksinkertaistamiseksi jätän sukupuolijaot sekä modernin yhteiskunnan jaon palkattuun ja koti-työhön, miesten palkkatyökansalaisuuteen ja naisten äitkansalaisuuteen käsittelemättä. Kun puhun työstä, tarkoitan markkinoilla organisoituvaa ansio- ja palkkatyötä.

Työkeskeisen ortodoksian voisi tulkita funktionaaliseksi itsepuolustukseksi tilanteessa, jossa yhä suurempi osa työikäisestä ja työkykyisestä (mies)väestöstä on palkkatyön ulkopuolella ja jossa yhä harvempi saa toimeentulonsa pelkästään omasta tai aviopuolison ansiotyöstä. Mutta täystyöllisyyden mureneminen on synnyttänyt myös päinvastaisen, radikaalin vaatimuksen työn ja toimeentulon suhteen purkamisesta sekä toimeentulon yhteiskunnallistumisen lopullisesta tunnustamisesta (työn tulevaisuuksista ja työyhteiskunnan luovuttamisesta ks. Julkunen 1997).

1990-luvun sosiaalipolitiikka on opettanut, että tekemällä se, mikä kulloinkin näyttää välttämättömältä julkisen talouden, sosiaalipolitiikan tai hyvinvointivaltion säilyttämiseksi, voidaan itse asiassa tuottaa päinvastainen vaikutus. 1990-luvun tiukka säästöpolitiikka perusteltiin suomalaisen hyvinvointivaltion ytimen säilyttämisellä. Mutta nyt on nähtävissä, että itse asiassa se avasi polkua seuraavalle askeleelle eli kilpailutukselle ja ylikansallisesti lukitulle kilpailupolitiikalle.

Työkeskeisessä politiikassa minua askarruttaa sama kysymys. Mitä teemme samalla kun teemme välttämättömän, siis varmistamme julkista tulopohjaa ja torjumme syrjäytymistä? Mitä työkeskeiseen ortodoksiaan on kirjoitettu sisään, millaisia seuraavia askeleita se valmistelee? Millaisia sisäisiä jännitteitä ja ristiriitoja siinä on? Tuotammeko demokratiaa, hyvää elämää, poliittista ja sosiaalista eheyttä vai jotain ihan muuta?

TYÖN LUOMINEN JA KEHITTÄMINEN

Täystyöllisyys, työ ylipäänsä, samoin kuin työn ja toimeentulon suhde, on kadottanut viattomuutensa ja luonnollisuutensa. Sotien jälkeinen täystyöllisyys oli makrotalouspolitiikan tavoite ja sitä tukivat ns. Bretton Woods-instituutiot (Julkunen 2001, 41–42). 1980-luvulla, kun täystyöllisyys jo oli murentunut, Göran Therborn (1986) kysyi, miksi toiset kansat ovat työttömämpiä, ja vastasi,

että kysymys on tahdosta ja politiikasta. Täystyöllisyys kapitalismissa ei siis ole koskaan syntynyt vain spontaanien taloudellisten ja sosiaalisten prosessien tuotteenä. Mutta nyt työllisyys on uudella tavalla veitsenterällä, jatkuvassa hälytystilassa, jotakin jota on koko ajan seurattava ja tuotettava.

Sekin on tuntunut jo nurinkuriselta, että talouskasvua ja kulutusta tarvitaan työllisyyden ylläpitämiseksi eikä työllisyyttä kulutustason nostamiseen. Totta kai meilläkin, ”maailmasta” puhumattakaan, tarvitaan vettä, ruokaa, asuntoja, lääkkeitä ja vaatteita, mutta meillä ei ole mekanismeja, jolla kasvun voisi suunnata tarpeen mukaan. Työllisyyttä ei takaa enää talouskasvu tai makrotalouspolitiikka, vaan työ on uudenlaisen työnluomistyön kohteena. Eikö kaikessa tässä työssä, jota tehdään työn luomiseksi, ole jotain absurdia ja nurinkääntynyttä?

Työtä ei vain luoda, vaan sitä myös kehitetään; kehitetään organisaatioita, työtapoja, työyhteisöjä, osaamista, työn hallintaa, työhyvinvointia, paikannetaan hyviä käytäntöjä ja parhaassa tapauksessa pyritään löytämään mekanismit niiden levittämiseksi. Lopulta kehitetään työssä jaksamista, että jaksaisimme kehittää työtä (hallituksen Työssä jaksamisen ohjelma 2000–2003).

”Heitin kunta-alan järjestöjen seminaarissa Lappeenrannassa elokuussa ajatuksen, että kaikkien ylhäältä tulevien kehittämishankkeiden jäädyttäminen ainakin viideksi vuodeksi tekisi julkiselle sektorille hyvää. Työntekijävoittoinen yleisö palkitsi ehdotuksen raikuvilla aplodeilla.” (Juha Siltala)

Löytyyköhän ketään, joka ei edes jossakin sielunsa sopukassa nousisi vastarintaan kuullessaan työn tai organisaation kehittämisestä. Monella on vain toive saada tehdä rauhassa työtään, ja kehittävisissä hankkeissa he ovat mukana kaksoiskirjanpidolla. Ne kuuluvat keskiluokkaiseen toimenkuvaan, mutta sieluaan niille ei pidä antaa. Esimerkiksi ylhäältä ideoidussa ja kentälle tarjotussa työhyvinvoinnin kehittämisideassa on jotain teknokraattista epäuskottavuutta (Riikonen & al. 2002). Ruohonjuuritason oman sosiaalisen todellisuuden ja sen hankkeistetun kehittämisen käsite- ja merkitysmaailman väliin tuntuu aina jäävän jokin kuulu aivan riippumatta kehittämisohjelmia ideoivien ja pyörittävien ihmisten aidosti hyvää tarkoittavista tarkoituksiperistä.

Mutta työtähän työtä kehittävät ohjelmatkin luovat, ja mitä muuta akateemisesti koulutetut sosiaali- ja kasvatustieteilijät tekisivät? Harvalla

on (itseni kaltainen) etuoikeus tehdä tutkimusta pysyvässä virassa, ilman että tarvitsee luoda itselleen työtä hankkeistetun rahoituksen avulla.

KAAPATTU HALLINTA – EPÄVARMUUDELLA HALLINTA

Työelämää koskeviin julkisiin keskusteluihin sisältyy myyttejä ja liioittelua. Myös ”normaalina työllisyyden” hajoamista liioitellaan. Tämän tietäen väitän silti, että tietoisuus työn epävarmuudesta on uudella tavalla läsnä.² Tällä on taipumus tai valta tuottaa yhteiskunnallista hallintaa. Pierre Bourdieu (1998) puhuu epävarmuuteen perustuvasta hallinnasta ja Beck (1999) epävarmuuden poliittisesta taloudesta. Tämä hallinta toimii ainakin kahdella tasolla, yksilöllisellä ja poliittisella.

Yksilötasolla työstä on tullut haavoittuva vyöhyke; jokaisen työtä arvioidaan herkeämättä ja työllisyyden jatkuminen on ansaittava aina uudestaan, sanoo Nikolas Rose (1998, 71). Suuren yrityksen henkilöstöpäällikkö kuvasi asiaa niin, että ennen jokaisen ympärillä oli ”enemmän sellainen turvakehä”, nyt kovenevat vaatimukset ”tärähtävät suoraan henkilöön itseensä. Enää ei ole olemassa semmoista kasvotonta juttua, vaan jokaisella on oma vastuualueensa”.³ Oman työllistyvyytensä ja kilpailukykyä ylläpitämisestä on tullut velvoite, joka pyrkii tunkeutumaan sieluun ja ruumiiseen. Ruumiista on tullut merkki, josta pätevyyttä ja epäpätevyyttä luetaan. Oman kilpailukykyyn ylläpito syö sekä yksilöllisen että kollektiivisen vastarinnan mahdollisuuksia. Ammattiyhdistysliike ei ole niin voimaton tai poispyyhkäisty kuin uudet myytit kertovat (Bradley & al. 2000). Silti jälkiteollisessa työelämässä luokkaidentiteetit ja kollektiiviset neuvottelut vaihtuvat yhä enemmän omassa päässä käytyihin neuvotteluihin yrityksen ja itsen välisestä vaihdosta (Julkunen 2000).⁴

²Vuoden 1998 Work Options Surveyn mukaan EU-maiden kansalaiset kokivat työn epävarmaksi. Sopivan työpaikan löytymisen joko vaikeaksi tai käytännöllisesti katsoen mahdottomaksi katsoi 50 % työllisistä, 66 % työmarkkinoille tulijoista, 79 % perhekatkon jälkeen työmarkkinoille palaavista ja 80 % työttömistä (Jouko Nätiltä saatua tietoa).

³Kysymyksessä on Ikä, työ ja sukupuoli – ikääntymisen hallinta viimeisinä työvuosina -tutkimuksemme aineisto.

Epävarmuuden poliittinen talous tuottaa myös suoraan poliittista hallintaa, ei vain mielen vaan poliittisen esityslistan valtaamista. Anu Kantola (2002) on kuvannut, miten markkinavoimilla ja taloudenhoidolla on edellytykset kaapata politiikan asialista ja tuottaa poliittista hallintaa. Talouden tunnusluvut, inflaatio, korot, pörsien noteeraukset, tulosvaroitukset, talousbarometrit ja ennusteet tarjoavat jatkuvan vaaran ja kriisin signaaleita, jotka vaativat huomiotamme. Näin syntyy eräänlainen jatkuvan kriisin tai ainakin varuillaanolon ja hälytystilan politiikka. Taloudenhoito on pyrkimistä tilaan, jota ei koskaan saavuteta, ja näin se näyttää aina vaativan huomiotamme, poikkeuksellisia toimenpiteitä ja moraalista itsekuria, sanoo Kantola.

Mutta miksi me kaikki olemme pakotettuja välittämään BKT:n kasvusta, pörsien noteerauksista, Dow Jones- ja Nasdaq-indekseistä, Nokian tulosvaroituksista. Se mekanismi, joka levittää jatkuvan hälytystilan ja tuottaa kaikkialle ulottuvan hallinnan, on nimenomaan työllisyys. Työllisyys on se yhteinen intressi, jonka nimissä olemme jatkuvassa hälytystilassa ja suostumme palkkakuuriin, budjettikuuriin, inflaatiokuuriin. Jos emme pysy kurissa, rangaistus seuraa työttömyytenä.

UUSI MORAALITALOUS

Moraaliset kysymykset ovat aina olleet epämuokattavia niille, joita Alan Wolfe (1989) kutsuu ”moderneiksi liberaaleiksi demokraateiksi”, siis vasemmistolaisille. Täten konservatiivit helposti kaappaavat moraalintalon itselleen ja nostavat esityslistoilta kurin, järjestyksen, seksuaali- ja työmoraalin.

Konservatiiviset moraalikysymykset väistyivät Euroopassa taka-alalle sotien jälkeisenä kautena ja vasemmistolainen edistys tasa-arvoisuutta ja solidarismia koskevine moraalisine tunteineen sai vaikutusvaltaa. Mutta 1900-luvun viimeisellä viidennellä hyvinvointivaltion uudelleenmuotoilu nousi ohjaamaan ”hyvinvoinnin uusi moraalitalous” (Rodger 2000, 3). Sen kantavia periaatteita

ovat siirtymä oikeuksista velvollisuuksiin ja vastuun yksityistäminen, ja se tarjoaa yksinkertaisia moraalisaattajia monimutkaiseen maailmaan. ”Työtä niille, jotka pystyvät, sosiaalipapua niille, jotka eivät pysty”, New Labourin iskulauseen mukaisesti.⁵

Kaikista mahdollisista modernin kapitalismin akuuteiksi tekemistä eettisistä kysymyksistä (vrt. Sayer 1999 & 2000) uusi moraalitalous nostaa taustalle julkisen kulutuksen, sosiaaliriippuvuuden ja työmoraalin. Näin talousliberaalit suhdanteet ovat ennenkin tehneet (esimerkkeinä 1870-luvun Poor Law ja oma vaivahoitoasetuksemme). Nyt matalasta inflaatiosta, budjettitasapainosta sekä verotuksen, julkisen talouden ja kollektiivisen vastuun rajoittamisesta on tehty eettisiä hyviä.

Uusi moraalitalous puhuu työn ja inklusion puolesta, työttömyyttä ja syrjäytymistä vastaan. Kuitenkin työttömyyden, köyhyyden ja eriarvoisuuden poistamista olennaisempaa 1990-luvun sosiaalireformissa on sosiaaliturvan käytön rajoittaminen, uusliberaalin ideologian muotoileman sosiaaliturvariippuvuuden lopettaminen. Työetiikka, oikeassa tilanteessa, oikein viljeltyä ja oikein kehystettynä, pystyy siirtämään syrjään muut eettiset arvot. Sanford Schram ja Joe Soss (2001) väittävät, etteivät yhdysvaltalaisetkaan ole ”luonnostaan” sosiaaliturvan vastaisia. Konservatiivit vain ovat hyvin resursoitujen sosiaaliturvan vastaisten kampanjoijien avulla onnistuneet kehystämään sosiaaliturvan sosiaaliriippuvuutena (opin leviämistä Eurooppaan ks. Wacquant 1999).

Hyvinvoinnin uusi moraalitalous on saatellut uusliberaalia rakennemuutosta. Uusliberaalin etiikan ei kuitenkaan tarvitse argumentoida yritysten, sijoittajien tai finanssipääoman intresseillä. Se voi pukeutua uuskonservatiiviseen asuun, puhua työetiikan kieltä. Työetiikka pystyy siirtämään sivuun sellaisia eettisiä kysymyksiä, joita ”modernit liberaalit demokraatit” esityslistalle mielellään ottaisivat, vaikkapa yritysten etiikan, pääoman ja työn välisen tulojaon, tulojen uudelleenjaon mekanismit. On ehkä väärin kutsua sitä naamioksi, mutta sillä on riittävästi valtaa kaapata mietelä.

⁴Omassa päässään, itsensä kanssa neuvottelevien tietotyöläisten osuus palkkatyöntekijöistä lisääntyi meillä vuoden 1988 12 %:sta vuoden 2000 39 %:iin (kriteerit ks. Blom & al. 2001). Näiden arvoja voi kuvata individualistisiksi ja meritokraattisiksi.

⁵Yhdysvaltojen sosiaalireformin peruspilari on Personal Responsibility and Work Opportunity Reconciliation Act of 1996. Tätä säädettäessä presidentti Bill Clinton tunnetulla tavalla sanoi haluavansa lopettaa sosiaalihuollon silloisessa muodossaan (to end welfare as we know it), koska systeemi murensi sellaisia perusarvoja kuin työ, vastuu ja perhe (Midgley 2001).

Uusi ortodoksia on noussut tilanteessa, jossa sodanjälkeinen keynesiläinen täystyöllisyyspolitiikka on hylätty ja sen kontekstina olleet suljetut kansantaloudet on menetetty. Mitään yksinkertaista tapaa työttömyyden poistamiseen ei ole.⁶ Täten työllisyystavoitteella perustellaan ja lobataan jatkuvasti uusia vaatimuksia sosiaaliturvaan ja työmarkkinoille. Euroopassa työllisyys on se argumentti, jolla muutetaan mentaalisia malleja, sosiaalipoliittisia käsityksiä ja ideologioita.

Sosiaalipoliitiikan suunnanmuutosta voi yleisellä tasolla kuvata ”rekommodifikaatioksi”, siis toimeentulon uudelleensitomiseksi työhön ja markkinoihin. Työkeskeinen ortodoksia⁷ kehottaa rajoittamaan julkista kulutusta ja maksimoimaan kannustimet eli taloussubjektien yksityiset markkinatulot. Täten se luo jatkuvan paineen sosiaaliturvaa kohtaan. Suoranaisimmin se koskee ansiotyön kanssa kilpailevaa toimeentuloturvaa (työttömyysturvaa ja toimeentulotukea) sekä kansalaisuuteen perustuvaa, työnteolla ansaitsematonta perusturvaa. Välillisesti paine kohdistuu kaikkeen toimeentuloturvaan, sillä kaikkea toimeentuloturvaa rahoitetaan työvoimakustannuksia lisäävillä maksuilla tai veroilla.

Nykyinen työkeskeinen ortodoksia synnyttää jatkuvan jännitteen köyhyyden vastaisen politiikan ja työllisyyspolitiikan välille. Suomessakin monet tahot, sosiaalialan järjestöt, diakonia, köyhystutkijat, ovat pitäneet välttämättömänä sosiaaliturvan vähimmäisetuuksien tason nostamista. Vaatimukset vähimmäisetuuksien nostamisesta torjutaan sillä, ettei etuuksien kohentaminen voi tuoda pysyvää ratkaisua köyhyyteen. Sen voi antaa vain työ. Jaakko Kiander (2002, 78) sanoo vaatimusta pienituloisille suunnattujen tulonsiirtojen lisäämisestä yksinkertaisuudessaan houkuttelevaksi mutta hätäiseksi analyysiksi. Vaikka tulonsiirtoihin käytettäisiin merkittävästi nykyistä enemmän rahaa, köyhien suhteellinen asema ei

⁶On myönnettävä, että useammatkin pienet eurooppalaiset maat ovat globalitalouden alkushokin ja työllisyyskriisin jälkeen saaneet työttömyyden kohtuulliseen hallintaan. Se on kuitenkin jatkuvaa veitsenterälä elämistä. Esimerkiksi Hollannin kuuluisa ”työihme” ei merkitse vakaata ja normaalia täystyöllisyyttä.

⁷Tietysti takana on koko uusliberaali konstitutionalismi (Gill 1997; Julkenen 2001, 52–53), mutta työllisyyden nimissä se puhutaan yhteiseksi yhteiskuntapolitiittiseksi linjaksi.

välttämättä paljon paranisi. Työn ulkopuolella olevien toimeentulo jää välttämättä jälkeen työssä käyvien toimeentulosta. Siksi kaikki ponnistelut on suunnattava työllisyyteen.

Päätely on kristallinkirkasta ja sitä vastaan on oikeastaan mahdoton väittää. Onneksi saan jotain tukea neljän nimekkään eurooppalaisen sosiaalipoliitikon (Gösta Esping-Andersen, Duncan Gallie, Anton Hemerijck, John Myles) EU:lle kirjoittamasta raportista (2001). He toteavat, miten työttömyys ja syrjäytyminen ovat johtaneet satsumaamaan korkeaan työllisyyteen, kannustavuus- ja aktivointistrategioihin. He varoittavat kuitenkin uskomasta liikaa kulloinkin muodikkaaseen yhteen oppiin ja korostavat kombinoituja strategioita myös syrjäytymisen vastaisessa politiikassa. Parhaimmatkaan aktivointistrategiat eivät aina riitä; syrjäytymisen vastaisen politiikan tulisi olla ehkäisevää ja sen painopisteen tulisi olla lapsuudessa ja lasten köyhyyden ehkäisemisessä.

He muistuttavat myös työttömyyden pysyvyydestä. Näkyvissä ei ole sellaista tulevaisuutta, jossa opittaisiin hallitsemaan taloutta niin, ettei työttömyyttä syntyisi. Eurooppalainen työttömyystutkimus on osoittanut, että työttömien työttömyydestä maksama taloudellinen ja psykkinen hinta on kova. Empiirinen näyttö ei tue sitä väitettä, että hyvä työttömyysturva estäisi työhön hakeutumisen. Pikemminkin köyhyys muodostaa esteen työn etsimille ja pahentaa uudelleenintegroitumisen ongelmaa. Täten perusehto kaikelle syrjäytymisen vastaiselle politiikalle on riittävän hyvä toimeentuloturva. Myös Isossa-Britanniassa työväenpuolueen politiikan akateemiset kriitikot (ks. Lister 1998) ovat väittäneet, etteivät kohtuullinen perusturva ja hyökkääminen köyhyyden kimppuun sulje pois toisiaan.⁸

Vetoamalla joukkoon suomalaisia empiirisiä tutkimuksia Pertti Koistinen (2002, 268) väittää, ettei haluttuja työllisyystavoitteita voi Suomessa saavuttaa heikentämällä haavoittuvimpien ryhmien, kuten matalapalkkaisten, alityöllistettyjen tai työttömien, sosiaalista turvallisuutta. Suomen työmarkkinat ja työvoima ovat jo varsin joustavia, ja tämä on edistänyt Suomen talouden suorituskykyä. Kannustinloukut ovat todellisia joillakin

⁸Tiedän, että minua vastaan voidaan argumentoida sanomalla, että Suomessa on sellainen. En tiedä, voiko toimeentuloturvan ”riittävää hyvyyttä” ratkaista millään objektiivisella tavalla. Minusta se ei ole riittävän hyvä.

ryhmillä, mutta ne eivät johdu anteliaista etuuksista vaan sosiaaliturvajärjestelmien jäykkyyksistä.

Mietin, tulevatko työllisyystavoitteella perustellut vaatimukset – funktionaalisen tulojaon muutos, tuloerojen kasvattaminen, työn kanssa kilpailevan sosiaaliturvan heikentäminen, verotuksen ja muiden työn hintaa muodostavien maksujen keventäminen, ansiosidonnaisen työttömyysturvan heikentäminen, vähimmäisturvan muuttaminen matalapalkkatyön subventioiksi, työehtojen joustavuus, työttömien työnhakuaktiivisuutta koskevien velvoitteiden lisääminen – joskus tyydytetyiksi vai ovatko ne Molokin kita, johon on jatkuvasti syötettävä lisää lapsia. Miksi ne globaalissa työpaikkakilpailussa oikeastaan tulisivat koskaan tyydytetyiksi? ”Haasteita” riittää jatkuvasti vastattavaksi.

VAIKEASTI TYÖLLISTYVÄT TOISINA

Eräässä lehtijutussa työtön, joka työllistyi kymmenen vuoden jälkeen, sanoi tuntevansa itsensä taas ihmiseksi ja voivansa katsoa muita silmiin. Mitä tästä tulisi päätellä? Ponnistella huono-osaisten työllistämiseksi vai sellaisen yhteiskunnan hyväksi, jossa työn ulkopuolellakin elävät voivat katsoa toisia silmiin ja jossa siis palkkatyön monopoli identiteettiin on murrettu? Kumpiko näistä on mahdollisen politiikkaa?

En tiedä, ovatko ”vaikeasti työllistyvät” 1990-luvun tuote vai joko tällä käsitteellä hahmotettiin työttömyyttä aikaisemminkin. Joka tapauksessa työllisyysoppi on parin vuosikymmenen kuluessa muuttunut kysyntää korostavasta tarjontakeskeiseksi, siis työvoiman ominaisuuksia ja käyttäytymistä korostavaksi. Suuryöttömyyden oloissa nekin, jotka alun perin olivat täysin kuranttia työvoimaa (Osmo Soininvaaran viljelemää käsitettä käyttäkseni), saattoivat joutua ”epäkuranttiin” joukkoon. Työttömyyden pitkittyminen tai työllistyminen tukityössä löi leimansa yksilöön, ja työvoiman kysynnän rakenne muuttui sekä koulutusvaatimusten (Suikkanen & al. 2002) että habituksen (vrt. Vaahtio 2002) osalta.

”Vaikeasti työllistyvistä” on tullut keskeisiä ”toisia”, joista mietitään, mitä *heille* pitäisi tehdä (Sihto 2001). Huono-osaisten sosiaaliturvaklubissa on otettu askelia kohti tarveharkintaa, vastikkeellisuutta, velvollisuuksien ja sanktioiden tiukentamista. Aktiivinen työvoimapolitiikka on saanut uusia painotuksia. Vanha suojapaikka,

tukityön ja ansiosidonnaisen työttömyysturvan vuorottelu, on purettu ja sen sijaan on painotettu aktiivista (ja kurssitettua) työnhakua. Toimeentuloturvan ja verotuksen uudelleenmuotoilu on tähdännyt kynnyspalkan eli työn vastaanottamiskynnyksen madaltamiseen, ja lukuisissa paikallisissa hankkeissa on luotu työpaikkoja ja räätälöity yksilöllisiä työllistymispolkuja.

Mutta vaikeasti työllistyvien ongelma ei ota ratketakseen. Kannustinpolitiikan kohdistaminen siten, että se tehoaisi nimenomaan työttömyys- ja köyhyysloukkuun, ei ole onnistunut. Positiiviset kannustimet eli mahdollisuus kohentaa toimeentuloaan tekemällä työtä ovat vähäiset huono-osaisten työmarkkinoilla (esimerkiksi yhdistelmätuella ja kuntouttavassa työllistämisessä). Kannustavuudesta on pikemmin tullut sosiaaliturvatuksien jäädyttämisen ideologiaa.

Luottamus aktiiviseen työnhakuun on saanut liki myyttisiä ulottuvuuksia (vrt. Koistinen 1999). En tiedä, odotetaanko työnhaun todella synnyttävän uusia työpaikkoja. Jos niin on, mikä mekanismin tuloksena (esim. piilotyöpaikkojen esiintulo tai palkkakilpailu ja palkkatason madaltuminen) odotetaan runsaan tarjonnan notkistavan työmarkkinoita tai työnhakujonossa olevien vaihtuvan ja tämän kierron toimivan pitkäaikaistyöttömyyttä vastaan. Vai ajatellaanko pelkkä aktiivinen työnhaku kasvattavaksi ja annetaanko sille työn moraalisia funktioita: pitää yllä päiväjärjestystä, antaa tekemistä, pitää henkilöä työmarkkinoille kelvollisessa kunnossa? Entä jos epäonnistumiset vievät lopunkin itseluottamuksen? Miten monta haavoittavaa epäonnistumista on velvollisuus ottaa vastaan ja monenko turhan työnhaun (viidenkymmenen, sadan, kahdensadan?) jälkeen on oikeus vetäytyä ja alkaa rakentaa elämää toiselta pohjalta?

Mutta eikö kaikessa siinä työssä, jota tehdään paikallisen työnluomisen ja aktivoinnin nimissä, voisi olla solidaarisen politiikan ydin? Työnluomistyötä tehdään (myös) pyyteettömästi ja solidaarisesti. Se on nojannut paikallisten verkostojen energiaan. Silti aktivoinnin tulokset ovat osoittautuneet vähäisiksi, ainakin jos tarkoituksena on rakentaa työttömille polkuja avoimille työmarkkinoille.⁹ Useimmilla alueellisilla työmarkkinoilla on yksinkertaisesti liian vähän työl-

⁹En puutu tässä niihin kiistoihin, joita käydään aktiivisen työvoimapolitiikan tavanomaisten keinojen vaikuttavuudesta tai vaikuttavuuden puutteesta.

lisyyttä ja rekrytointi on valikoivaa. Esimerkiksi yhdistelmätukisijoitetuista 70–90 prosentin on arvioitu olevan työttömänä kolme tai kuusi kuukautta tukijakson jälkeen (Harju 2000, 39; Hokkanen 2000).

Työttömien erillisten areenoiden, kolmannen sektorin tai uusien innovaatioiden mahdollisuudet ovat rajalliset. Työosuuskuntien määrä lisääntyi 1990-luvulla suunnilleen nollatasolta reiluun tuhanteen (Pirinen 2001); silti niiden työllisyysmerkitys on marginaalinen. Tärkein huono-osaisten työllistämistäväline on ollut vuonna 1998 käyttöön otettu yhdistelmätuki. Alun nihkeyden jälkeen sen käyttö on yleistynyt nimenomaan siellä, mihin se oli tarkoitettu, eli kansalaisjärjestöissä. Järjestöjen työllisyysprojektin mukaan lisätyöllistyminen ei kuitenkaan toteudu nykyehdoin (Harju 2000; Kinnunen 2000). Tarvittaisiin ”normaalimpaa työtä”, pitempiä tukijaksoja, parempaa palkkatasoa ja sosiaaliturvan kertymistä. Toisaalta ”normaali” eli työsuhteisiin liittyvä työ ja sosiaalioikeus kuormittaa järjestöjä ja niiden vapaaehtoisia ja rajoittaa työllistämistä ilman tukipalveluja.

Aktivointipolitiikassa on eri tahoille suuntautuvien lupausten ohella myös riskinsä (Geldof 1999), vaikka Suomeen ei (toivottavasti) voi ajatella amerikkalaisen workfare-politiikan epämiellyttävimpiä piirteitä, joilla sosiaaliturvaa pyritään muuttamaan oikeudesta häpeäksi. Anglosaksiset kokemukset kehottavat kuitenkin kysymään, kumpaa oikein oli tarkoitus vähentää, sosiaaliturvan käyttöä vai köyhyyttä. Ensimmäinen on onnistunut huomattavasti jälkimmäistä paremmin (Schram & Soss 2001; Midgley 2001; Evans 2001). Yhdysvalloissa reformia markkinoidaan moraalisenä kasvatuksena, vastuullisuuden ja muiden tärkeiden arvojen juurruttamisena. Huono-osaisten näkökulmasta kysymyksessä on pikemmin ollut vallankäytön oppitunti.

HULLUN TYÖN TAUTI

Koko 1990-luvun ihmiset kokivat epäoikeudenmukaiseksi sen, että toiset tekevät työtä liikaa, toiset liian vähän, että työ ”jakautuu” epätasaisesti. Lasteni eli kolmekymppisten sukupolvella ei tunnu olevan hyvää olla, valitsivatpa he sielunsa liittämisen menestykseen tai rannalle jäämiseen. Väitetään (Riikonen & al. 2002), että työstä on kadonnut ilo; työ on kuin raskas vanne, joka las-

keutuu päähän. En halua väittää, että tämän päivän työ olisi kovempaa ja epävarmempaa kuin koskaan, sellaistaahan se ei ole, mutta suunta on vaihtunut.

Vielä neljännesvuosisata sitten saattoi elätellä toivoa humaanimpaan suuntaan kehkeytyvästä työelämästä – tasaisesti jakautuvasta työstä, työajan lyhenemisestä, olemassaolon vähittäisestä rauhoittumisesta, teknologian ja automaation tuomista helpotuksista, inhimillisesti kehittävästä työstä. Kuka osaa nyt vakavissaan ajatella työtä helpottavaa teknologiaa, kun työn tietoisuminen on tehnyt työstä kummallisella tavalla aikaa syövä ja uuvuttavaa? Mikä voima lyhentäisi työaikaa, kun sellaista vaativa ammattiyhdistysliike näyttää naurettavalta ja eläkkeeseen normaalisti on sekä venytettävä että tiivistettävä työaikaansa?

Työn epätasainen jakautuminen on yksi modernin kapitalismin järjestömyyksiä, jonka edessä politiikka näyttää avuttomalta. Jos tulonsiirtojen lisääminen on ekonomistin silmissä yksinkertaisuudessaan houkutteleva mutta hätäinen jehot päätös, niin työn jakaminen on ”kadun miehen harhakäsitys” – niin kuin on koko ajatus työn ”jakautumisesta”. Taloustiede ei sellaista tunne. Tästä huolimatta yritin pitkin 1990-lukua pitää työn jakamista vakavasti otettavien politiikkojen listalla (esim. Julkunen & Nätti 1997).

Työn jakaminen tai työpaikkojen lisääminen työaikaa lyhentämällä on kieltämättä monimutkaista politiikkaa. Työaikajärjestelyjä pitäisi tukea organisoimalla työtä, kouluttamalla ja hillitsemällä palkkoja. Onnistuakseen se vaatii laajaa sitoutumista, ennen muuta yritysten ja työnantajien mukanaoloa. Työaikajärjestelyillä ei ole automaattista vaikutusta, jos yritykset ja työnantajat tekevät kaikkensa välttääkseen uuden työvoiman rekrytoinnin. Ranskalaisessa työn jakamisen politiikassa yritykset pyritään houkuttelemaan mukaan subventioin. Kaikista esteistä huolimatta työn jakaminen tuntui tuossa kriisikohdassa sisältävän solidaarisen yhteiskuntapolitiikan mahdollisuuden.

Työn jakaminen hävisi joustavoittamiselle, kannustavuusopille ja aktivoinnille, ja työn jakamisen kiinnostavin suomalainen keksintö, vuorotteluvapaa, on jatkuvasti vaakalaudalla (Julkunen & Nätti 2002). Voittanut politiikka saattaa parhaimmillaan vähentää työttömyyttä, mutta työkeskeinen viritys, työetiikan ja menestymisen kirjoittaminen sieluihin ja ruumiisiin ei helpota niiden asemaa, jotka ”tekevät liikaa” tai jotka ha-

luaisivat elämäänsä lisää aikaa (Julkunen & Nätti 1999, 192–205). Vapaassa kilpailutaloudessa työholismista (workaholism) ei tule pelkästään yksi mahdollinen elämäntyyli vaan etuoikeutettu, muita elämäntyyliä syrjäyttävä valinta. Tasapainoisempaa elämää haluavat jäävät häviölle (Sayer 2000). Brittifeministit (esim. Sevenhuijsen 2000; Levitas 2001; myös Sayer 1999 & 2000) arvostelivat jatkuvasti ”kolmatta tietä” sen sokeudesta hoivalle ja ylipäänsä muulle yhteiskunnallisesti välttämättömälle tekemiselle.

Se, että työmarkkinoiden menestyjät kokevat olemassaolonsa kovin kuormittuneeksi, ei ole omiaan lisäämään solidaarisuutta työttömiä, mielenterveysongelmaisia tai alkoholisteja kohtaan. Todennäköisesti he kokevat, ettei heidän ponnistelujaan palkita riittävästi. Uusliberaalien pelisääntöjen ja uuden moraalitalouden oloissa tämä aiheuttaa paineen pikemmin veroihin kuin palkkoihin.

TOISENLAISET UTOPIAT

Vaikka työ edelleen on elämän välttämättömyys, moderni palkkatyön yhteiskunta tekee siitä monimutkaista. Sata tai viisikymmentäkin vuotta sitten Jussi otti kuokkansa ja alkoi raivata suota. Oli siis ”suo, Jussi ja kuokka”. Nyt työ asettuu monimutkaisiin työnjaollisiin, työnantajien ja työntekijöiden sekä yleensä ihmisten välisiin suhteisiin. Yksittäiset työpaikat luovat kollektiivisia seureauuksia, kulutustason, työpaikkojen laadun, työehtojen ja inhimillisen pääoman trendit, hyvää tai huonoa oloa.

Samalla kun ymmärrän työkeskeisen ortodoksisian nousun, en voi pitää siitä yhteiskunnasta, jota sen avulla olemme tekemässä. Epäilen, ettei kysymys ole demokratiasta, elämän merkityksellisyydestä ja sosiaalisesta eheydestä, vaan kurista ja hallinnasta. Tämä ajatus vaivaa myös Ruth Levitasia, jolta olen lainannut otsikon, *Against work*. Hän puolustaa utooppista ajattelua sosiaalipolitiikassa ja kehottaa meitä ajattelemaan sitä, millaisen yhteiskunnan haluamme, eikä vain sitä, mikä on välittömästi mahdollinen. Hän ottaa avuksi Herbert Marcusen (1969) kuusikymmenlukulaisen ajattelun. Tunnetulla tavalla Marcuse arvosteli suoritus- ja kulutusyhteiskuntaa, pohti niistä niukkuuden tuottamisen mekanismeja, jotka saavat ihmiset tekemään enemmän työtä kuin tuotantovoimien kehitystaso edellyttäisi, ja perä-

si olemassaolon rauhoittamisen visiota. Myös Levitas rakentaa utopiaa, jossa kestäväällä tavalla luotaisiin edellytyksiä kaikkien arvokkaalle elämälle. Ja vaikka hän tietää utopioiden ”utooppisuuden”, hän katsoo, että niitä voi ainakin käyttää nykyisten kehityssuuntien mittakeppinä.

Niinpä Levitas purkaa auki Blairin ja työväenpuolueen politiikkaa ja kysyy, millainen implisiittinen utopia on rakennettu politiikkaan, jonka tavoitteiksi kerrotaan kaksi ideaa, taistelu syrjäytymistä vastaan ja työntönteon tekeminen kannattavaksi. Kolmannen tien politiikkaan on kirjoitettu meritokraattinen epätasaisen jaon yhteiskunta, väittää Levitas, ”kaikki on itsestä kiinni”-yhteiskunta, kuten sanoisin. Mutta se esitetään oikeudenmukaiseksi, koska mahdollisuudet tai tilaisuudet ajatellaan yhtäläisiksi ja sosiaalinen liikkuvuus suureksi. Mutta miten ihmeessä mahdollisuudet voivat olla yhtäläiset suurten erojen oloissa? Meritokratia on tapa oikeuttaa voittajien asema rakenteellisesti eriarvoisessa yhteiskunnassa, jossa tulontasaus on hylätty sairaana, vanhanikäisenä ja passiivisena politiikkana ja jossa korkea työllisyys pakottaa luomaan huono-osaisten omia työmarkkina- ja elämänlohkoja. ”Kolmannen tien” inkluusio, ajatus osallisuudesta ”yhteisyydessä”, sisältää porrastetun maailman. Kuvaavasti kolmannen tien retoriikka puhuukin mahdollisuuksien portaista.

Levitas pyrkii paikantamaan sellaista kahvaa, josta kehitystä voisi kääntää toisenlaiselle uralle. Gorziin¹⁰ viitaten hän toteaa radikaalia politiikkaa hakevien vaativan työväenliikkeen vanhojen tavoitteiden – enemmän työpaikkoja ja parempaa palkkaa – hylkäämistä ja sen sijaan vaativan vähemmän työtä sekä työn ja toimeentulon kytköksen purkamista. Levitas ajattelee, että juuri työetiikka on se mekanismi, se hallinnan, vallankäytön, kurin ja itsekurin väline, joka estää meitä ajattelemapa ja toimimasta toisin. Levitas kehittää työetiikalle vaihtoehtoja huolenpidon etiikkaa,

¹⁰Ranskalainen marxisti André Gorz on 20–30 vuoden ajan inspiroinut vaihtoehtoja yhteiskuntapoliittista ajattelua. Suomessa Gorzista keskusteltiin akateemisessa sosiaalietieteessä 1970- ja 1980-luvun vaihteessa, ja osallistuin silloin tuohon keskusteluun (esim. Julkunen 1982a & 1982b). Gorzin keskeinen ajatus on ollut työttömyyden kääntäminen vapaudeksi ja heteronomisen (”vierasmääräytyvän”) markkinatalouden alueen rajoittaminen autonomisen tuotannon ja työn hyväksi.

joka suuntautuu ihmisten todellisiin tarpeisiin ja kestävään tulevaisuuteen. Levitas näkee tällaisen yhteiskunnan rakentamisen keinona toimeentulon ja palkkatyön suhteen purkamisen ja työetiikan nujertamisen – ja täten ”työnvastaisuuden” radikaalin yhteiskuntapolitiikan avaimena.

Keijo Rahkonen (1996) on (Richard Rortya lainaten) kirjoittanut, että modernit yhteiskunnat ovat riippuvia kohtuullisen konkreettisten, optimististen ja uskottavien poliittisten skenaarioiden olemassaolosta. Jotta yhteiskunnallinen toivo

säilyisi, ihmisten on kyettävä kertomaan toisilleen tarina siitä, kuinka asiat voivat muuttua paremmiksi. Työnvastainen julistus ei ehkä käy tällaiseksi konkreettiseksi utopiaksi. Silti luulen, että useimpien meidän hyvässä yhteiskunnassamme tehdään vähemmän eikä enemmän työtä ja että kaikki voivat katsoa toisiaan silmiin riippumatta siitä, tekevätkö he palkkatyötä vai eivät. Tällaisessa yhteiskunnassa on hyväksyttävä myös se, ettei palkkatyöllä voi olla monopolia toimeentuloon, inkluusioon ja identiteettiin (Beck 1996).

KIRJALLISUUS

Beck, Ulrich: Kapitalismus ohne Arbeit. Der Spiegel 1996: 20, 140–146

Beck, Ulrich: Työyhteiskunnan tuolle puolen. Janus 7 (1999): 1, 257–266

Beck, Ulrich: The Brave New World of Work. Cambridge: Polity Press, 2000

Blom, Raimo & Melin, Harri & Pyöriä, Pasi: Tietotyö ja työelämän muutos. Helsinki: Gaudeamus, 2001

Bourdieu, Pierre: Acts of Resistance. Cambridge: Polity Press, 1998

Bradley, Harriet & Erickson, Mark & Stepheson, Carol & Williams, Steve: Myths at Work. Cambridge: Polity Press, 2000

Esping-Andersen, Gösta & Gallie, Duncan & Hemerijck, Anton & Myles, John: A New Welfare Architecture for Europe? Report submitted to the Belgian Presidency of the European Union. Final Version, September 2001

Evans, Martin E.: Britain: moving towards a work and opportunity-focused welfare state? International Journal of Social Welfare 10 (2001), 260–266

Geldof, Dirk: New Activation Policies: Promises and Risks. In: Linking Welfare and Work. Dublin: European Foundation for Improvement of Living and Working Conditions, 1999

Gill, Stephen: An EMU or an Ostrich. EMU and Neo-Liberal Economic Integration. Limits and Alternatives. In: Minkkinen, Petri & Patomäki, Heikki (eds.): The Politics of Economic and Monetary Union. Helsinki: Ulkopoliittinen instituutti, 1997

Harju, Aaro: Uusi työ -projekti työllistämisen tutkimus- ja kehittämishankkeena. Teoksessa: Kohti uutta työtä. Uusi työ -kansalaisjärjestöjen yhteinen työllisyysprojekti. Helsinki 2000

Hokkanen, Liisa: Yhdistelmätyön paikallinen käytönonotto – tilastollinen tarkastelu. Teoksessa: Kohti uutta työtä. Uusi työ -kansalaisjärjestöjen yhteinen työllisyysprojekti. Helsinki 2000

Jordan, Bill: The New Politics of Welfare. London: Sage, 1998

Julkunen, Raija: Työn vapautuminen ja työstä vapautuminen. Julkaisussa: Työväenliike ja kapitalistinen

työetiikka. Työ-seminaari 7.–8.11.1981. Helsinki: KSL, 1982. 1982a

Julkunen, Raija: Jäähvyäiset proletariaatille. Kirjarvostelu teoksesta André Gorz: Abschied vom Proletariat. Sosiologia 19 (1982): 2, 136–138. 1982b

Julkunen, Raija: Työyhteiskunnan tulevaisuus – tosiasiat, projektit ja optiot. Julkaisussa: Kuusi esseettä työn ja työyhteiskunnan tulevaisuudesta. Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 1997/5

Julkunen, Raija: Työelämäpolitiikka. Teoksessa: Hoikkala, Tommi & Roos, J. P.: 2000-luvun elämä. Helsinki: Gaudeamus, 2000

Julkunen, Raija: Suunnanmuutos. 1990-luvun sosiaalipoliittinen reformi Suomessa. Tampere: Vastapaino, 2001

Julkunen, Raija & Nätti, Jouko: Työn jakaminen. Talous, moraalit, politiikka. Tampere: Vastapaino, 1997

Julkunen, Raija & Nätti, Jouko: Modernizing Working Times. Flexibility and Work Sharing in Finland. Jyväskylä: SoPhi, 1999

Julkunen, Raija & Nätti, Jouko: Reforming Working Times in Finland During the 1990s. In: Koistinen, Pertti & Sengenberger, Werner (eds.): Labour Flexibility. A Factor in the Economic and Social Performance of Finland in the 1990s. Tampere: Tampere University Press, 2002

Kantola, Anu: Markkinakuri ja managerivalta. Helsinki: Pallas, 2002

Kiander, Jaakko: Talouskasvu ja yhteiskunnalliset jaot. Teoksessa: Piirainen, Timo & Saari, Juhon (toim.): Yhteiskunnalliset jaot. Helsinki: Gaudeamus, 2000

Kinnunen, Petri: Yhdistelmätyön todellisuus – yhteenvedo. Teoksessa: Kohti uutta työtä. Uusi työ -kansalaisjärjestöjen yhteinen työllisyysprojekti. Helsinki 2000

Koistinen, Pertti: Työpolitiikan perusteet. Porvoo: WSOY, 1999

Koistinen, Pertti: Conclusions. In: Koistinen, Pertti & Sengenberger, Werner (eds.): Labour Flexibility. A Factor in the Economic and Social Performance of Finland in the 1990s. Tampere: Tampere University Press, 2002

Kosonen, Pekka: Pohjoismaiset mallit murroksessa. Tampere: Vastapaino, 1998

- Levitas, Ruth: Against work: a utopian incursion into social policy. *Critical Social Policy* 21 (2001): 4, 449–464
- Lister, Ruth: Strategies for Social Inclusion: New Labour and the Welfare State. *Critical Social Policy* 18 (1998): 2, 215–225
- Marcuse, Herbert: *Yksiuolotteinen ihminen*. Helsinki: Weilin + Göös, 1969
- Midgley, James: The United States: welfare, work and development. *International Journal of Social Welfare* 10 (2001), 284–293
- Pirinen, Kari: Työosuuskunnat työyhteiskunnan muutoksena. Yhteiskuntapolitiikan pro gradu -tutkielma, Jyväskylän yliopisto 2001
- Rahkonen, Keijo: *Utopiat ja anti-utopiat*. Kirjoituksia vuosituhannen päätyessä. Helsinki: Gaudeamus, 1996
- Riikonen, Eero & Makkonen, Mikko & Vilkkumaa, Ilpo: *Hullun työn tauti*. Tampere: Vastapaino, 2002
- Rodger, John J.: *From a Welfare State to a Welfare Society*. London: Macmillan, 2000
- Rose, Nikolas: The Crisis of the Social: Beyond the Social Question. In: Hänninen, Sakari (ed.): *Displacement of Social Policies*. Jyväskylä: SoPhi, 1998
- Sayer, Andrew: *Valuing Culture and Economy*. In: Ray, Larry & Sayer, Andrew (eds.): *Culture and Economy after Cultural Turn*. London: Sage, 1999
- Sayer, Andrew: *Equality and Moral Economy*. Paper presented to the Equality Studies Centre 10th Anniversary Conference. Dublin, December 15th 2000. <http://www.comp.lacs.ac.uk/sociology/soc059as.html>
- Schram, Sanford, F. & Soss, Joe: *Menestystarinoita: Sosiaalireformi, politiikkadiskurssi ja tutkimuksen politiikka*. Tiedotustutkimus 24 (2001): 4, 94–108
- Sevenhuijsen, Selma: *Caring in the Third Way: the Relation between Obligation, Responsibility and Care in the Third Way Discourse*. *Critical Social Policy* 20 (2000): 1, 5–38
- Sihto, Matti: Mitä tehdä vaikeasti työllistyville? Työpoliittinen aikakauskirja 44 (2001): 2, 3–4
- Suikkanen, Asko & Linnakangas, Ritva & Martti, Sirpa & Karjalainen, Anne: *Structural Changes and Transitions in the Labour Markets of Finland in the 1990s*. In: Koistinen, Pertti & Sengenberger, Werner (eds.): *Labour Flexibility. A Factor in the Economic and Social Performance of Finland in the 1990s*. Tampere: Tampere University Press, 2002
- Therborn, Göran: *Why some people are more unemployed than others*. London: Verso, 1986
- Vahtio, Eeva-Liisa: *PK-yritys rekrytoi. Rekrytointi, ikä ja ageismi*. Sosiologian väitöskirjan käsikirjoitus, Jyväskylän yliopisto 2002
- Wacquant, Loic: *How Penal Common Sense Comes to Europeans: Notes on the Transatlantic Diffusion of the Neoliberal Doxa*. *European Societies* 1 (1999): 3, 319–352
- Wolfe, Alan: *Whose Keeper. Social Science and Moral Obligation*. Berkeley: University of California Press, 1989.